

TURIZAM U SPLITU KRAJEM 19. I POČETKOM 20. STOLJEĆA

UDK: 338.48(497.583Split)“18/19“

Primljeno: 3. kolovoza 2020.

Izvorni znanstveni rad

dr. sc. JASENKA KRANJČEVIĆ

Institut za turizam

Vrhovec 5

10000 Zagreb, HR

jasenka.kranjcevic@iztztg.hr

U dosadašnjim istraživanjima o Splitu izostalo je ono koje se odnosi na razvoj turizma i turističku ponudu u Gradu.

Rad se temelji na istraživanju hrvatske, njemačke, talijanske i engleske literature, odnosno časopisa, knjiga, turističkih vodiča i reklama pojedinih destinacija ili ugostiteljskih objekata.

Kako bi se što kvalitetnije sagledao razvoj turizma u Splitu od sredine 19. stoljeća do 1918. na početku rada iznesen je osvrt na turističko gospodarske prilike na istočnoj obali Jadrana i u Dalmaciji, što je služilo kao podloga za bolje razumijevanje promocije i turističke ponude.

Svakako da rezultati turizma ovise o brojnim vanjskim i unutarnjim čimbenicima. Uzlet turizma u Splitu naglo je prekinut Prvim svjetskim ratom.

Ključne riječi: Split, turizam, turistički vodiči, ugostiteljstvo, promocija, 19. i 20. stoljeće

TURISTIČKO-GOSPODARSKE PRILIKE NA HRVATSKOJ OBALI JADRANA KRAJEM 19. I POČETKOM 20. STOLJEĆA

Krajem 19. i početkom 20. stoljeća na istočnoj obali Jadrana, turizam kao nova društvena pojava sve je više postajao mjerilo društvenog i ekonomskog napretka zemlje. Turizam, već dobro razvijen u srednjoj Europi, postupno se širio prema njezinu jugoistoku. Uz stabiliziranje vojno-političkih, odnosno

društveno-gospodarskih prilika, razvoj specifičnih grana medicine,¹ povoljna klima te atraktivan prostor (bogato kulturno i prirodno nasljeđe) bili su ključni čimbenici za razvoj turizma na istočnoj obali Jadrana.

Puštanjem u promet željezničke pruge Trst – Beč 1857. te Budimpešta – Rijeka 1873. najprije je sjeverni Jadran postao dostupniji putnicima iz srednje Europe, ali i kapitalu koji je ulagao u izgradnju različitih građevina za potrebe turizma.² Dalmacija je od 1838. povezana morskim putem sa srednjom Europom uspostavom redovite parobrodarske linije Trst – Kotor austrijskog Lloyda (najprije jedanput mjesečno u zimskim mjesecima, dva puta u ljetnim mjesecima, poslije i češće, a od 1863. tri puta na tjedan). Splitska luka bila je obavezna postaja na redovitim linijama te je Split na taj način bio povezan sa srednjom Europom.

S obzirom na to da su u drugoj polovici 19. stoljeća francuska i talijanska rivijera iz godine u godinu ostvarivale sve veće prihode od turizma, nije neobično da je i Austro-Ugarska Monarhija nakon sređivanja vojno-sigurnosnih prilika vidjela potencijal za razvoj turizma na istočnoj obali Jadrana, kao svojoj rivijeri koju je između ostalog željela kapitalizirati razvojem turizma.³ Usprkos potencijalima, razvoj turizma nailazio je na brojne prepreke. Stoga je u Beču 1894. osnovano Društvo za narodno-gospodarsko unapređenje Dalmacije⁴ da bi početkom 20. stoljeća uslijedile Vladine akcije.⁵ U Dalmaciji su nedostajali smještajni kapaciteti za turiste, koji bi odgovarali europskim turistima.

- 1 Pod specifične grane medicine za razvoj lječilišta smatraju se klimatoterapija, helioterapija i talasoterapija. One su imale za cilj liječenje i oporavak, odnosno očuvanje zdravlja pomoću sunca, zraka i mora.
- 2 Branislav Kojić: *Razvitak turizma na otoku Lošinju*. Anali Jadranskog instituta, Zagreb 1956., 205-298, 211. Putovanje željeznicom Beč – Trst početkom 20. stoljeća trajalo je 13 i pol sati. Od 1914. putovanje je trajalo 10 i pol sati. U to vrijeme uspostavljene su dvije dnevne i dvije noćne linije. Putovanje iz Budimpešte do Rijeke trajalo je 13 sati i 15 minuta.
- 3 Vidi: Dieter Pfister: *Raum – Gestaltung – Qualität am Beispiel historischer Hotels*. Basel 2005. 27. Za usporedbu, u Švicarskoj je 1913. godine evidentirano 3600 hotela i 170.000 kreveta.
- 4 Vidi: Igor Karaman: *Društveno-ekonomsko stanje pokrajine i tzv. 'vladina akcija za gospodarsko podizanje Dalmacije' početkom 20. stoljeća*. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, Split Vol. 22, br. 1, 1980., 274-289. i Stanko Pipilović: *Rad na gospodarskom unapređenju Dalmacije na prijelazu 19. u 20. stoljeće*. DG Jahrbuch, Osijek 2011., br. 18, 199-228.
- 5 U cilju poboljšanja gospodarske situacije, u Beču je grof Jan Harrach 1894. osnovao *Društvo za unapređenje gospodarstvenih interesa Dalmacije*. Napori Društva bili su usmjereni na stvaranje preduvjeta i pojedinačnih konkretnih akcija za poboljšanje ukupnog gospodarstva, koje je između ostalog obuhvaćalo i turizam. Navedeno društvo osnovalo je 1897. dioničko društvo za izgradnju hotela i lječilišta u Dalmaciji pa je dalo izraditi pet

O važnosti hotelske arhitekture za razvoj turizma na hrvatskoj obali Jadrana, na razini Monarhije, govori i podatak da je povodom obilježavanja proslave vladavine Franje Josipa u časopisu *Wiener Bauindustrie-Zeitung* 1897. objavljen poziv arhitektima za izradu projekata za izgradnju hotela na lokacijama hrvatskog Jadrana: Boriku u Zadru, u Šibeniku, u sedam Kaštela, na otocima Hvaru, Visu i Šipanu te na Koločepu.⁶

Inače, krajem 19. i početkom 20. stoljeća istočnom obalom Jadrana putuju istraživači različitih struka (geografi, geolozi, botaničari, zoolozi, liječnici itd.), studenti arhitekture s profesorima (kako bi se upoznali s prostorom), predstavnici vladinih komisija za utvrđivanje stanja u Dalmaciji, ali i turisti istraživači.⁷ Gotovo sa svih organiziranih putovanja objavljujuna su izvješća ili impresije s putovanja (u obliku knjiga i članaka u različitim časopisima i sl.). Takvim objavama istočna obala Jadrana bivala je sve dostupnija široj javnosti, odnosno turistima.⁸

Razvoju turizma na istočnoj obali Jadrana pridonijela je i vojska. Kada je Pula sredinom 19. stoljeća postala sjedištem mornarice Austro-Ugarske Monarhije, a u Rijeci osnovana Mornarička akademija, sve je više vojske iz različitih razloga boravilo na Jadranu. Visoki časnici bili su rado i često viđeni gosti u poznatim lječilištima, hotelima i pansionima. Njihov odmor često je vezan uz plovidbu Jadranom ili djelovanjem u različitim sportskim društvima.

Podloga za razvoj turizma (izgradnju smještajnih kapaciteta, dopremu građevnog materijala, zgrade za sport, dolazak turista) svakako je potrebna tehnička infrastruktura koja podrazumijeva izgradnju luka, signalizaciju za sigurnu plovidbu (svjetionici), cestovnu i željezničku mrežu, vodovodnu mrežu, odvodnju, javnu i privatnu rasvjetu i sl. U Dalmaciji se počinje voditi briga o izgradnji tehničke infrastrukture, a krajem 19. stoljeća uski priobalni prostor

tehničkih osnova za hotele u Dubrovniku, Trstenom, Trogiru, Kaštelima te Savini kod Herceg-Novog. Ibid: Stanko Pipilović, 2011.

- 6 *Hotelbauten in Dalmatien*. Wiener Bauindustrie-Zeitung, Wien 1897. 14 (30): 344.
- 7 U tom smislu ne zaostaju ni arhitekti i/ili konzervatori u dokumentiranju prostora, odnosno evidentiranju zatečenog stanja bogatog graditeljskog nasljeđa. Tako je arhitekt Thomas G. Jackson nakon putovanja po istočnoj obali Jadrana još 1887. u Oxfordu objavio *Dalmatia, the Quarnero and Istria, with Cettigne in Montenegro and the Island of Grado* s brojnim crtežima pojedinih građevina ili njihovih dijelova kao i prikazima veduta cijelih naselja.
- 8 Jasenka Kranjčević: *Hrvatska obala na Jadranskoj izložbi u Beču 1913*. Godišnjak njemačke zajednice/ DG Jahrbuch, Osijek 2018., br. 25, 83-97.

istočnog Jadrana u kratkom vremenu postaje veliko gradilište, jer su projektirane i građene brojne građevine te namjene.⁹

PROMOCIJA DALMACIJE I SPLITA

Prve informacije o hrvatskoj obali Jadrana putnici, odnosno stranci i turisti, dobivali su iz različite literature (knjige, novine, turistički vodiči, putopisi, stručni časopisi i dr.), s javnih predavanja, izložbi, razmjenom informacija i sl. Osim knjige Alberta Fortisa iz 1774. *Viaggio in Dalmazia*, postoje još djela koja su upoznavala čitatelje ili putnike s prostorom ili poviješću Dalmacije. Tako se ističu knjige od Cattalinicha iz 1835. *Storia della Dalmazia*, od Schmidta iz 1843. *Dalmatien*, od Heinricha Noe *Dalmatian und seine Inselwelt* i dr. Putopis je najstariji oblik turističke promocije određenog prostora. Iako je Dalmacija dio Sredozemlja, ona je od sredine 19. stoljeća u srednjoj Europi percipirana kao periferija Austro-Ugarske Monarhije ili kao rub Orijenta.

Nesumnjivo, putovanja su bila povezana s istraživanjem prostora i s obrazovanjem. Iz putopisa putnici, a poslije turisti, dobivali su informacije o geografskom prostoru i o teritorijalno-upravnoj nadležnosti. Pri tome često je opisivano (ponekad i prepisivano) lokalno stanovništvo, a da s njime nisu uspostavljani kontakti, jer nisu poznavali jezik. Nije bila neobična nesklonost lokalnog stanovništva prema strancima. Radi lakše komunikacije, Petermann u zadnjem dijelu turističkog vodiča prilaže rječnik za sporazumijevanje.¹⁰

Pederin je 1991.¹¹ prikazao koliko je u 18. i 19. stoljeću u austrijskim i njemačkim putopisima bila zastupljena turistička promocija Dalmacije. Pri tome ne smije se zaboraviti da se Dalmacija promovirala na češkom, poljskom, engleskom, talijanskom, francuskom i ruskom jeziku.

Osim opisa ili crteža, fotografija je donijela „revoluciju“ u turističkoj promociji prostora. O atraktivnom, a „neotkrivenom“ gradu, kao što je Split, objavljujane su fotografije u novim izdanjima turističkih vodiča, putopisima, turističkim časopisima, prospektima i sl. Stoga nije bilo neobično da je stranaca (turista) u Splitu bilo sve više. Fotografije Splita najčešće su prika-

9 Vidi: Josef Horowitz: *Die Trinkwasserversorgung in Dalmatien mit specieller berücksichtigung der Cisternenanlagen*. Allgemeine Bauzeitung, Wien 1901., br. 66: 59-61.; Robert Bouvard: *Das Strassenwesen in Dalmatien*. Allgemeine Bauzeitung, Wien 7(1909.) 4 (341): 41-59 i Julie Glax: *Wintercurort und Seebad Abbazia – ein Führer für Curgäste*. Abbazia 1909.

10 Reinhard E. Petermann: *Führer durch Dalmatien*. Wien 1899.

11 Ivan Pederin: *Jadranska Hrvatska u austrijskim i njemačkim putopisima*. Zagreb 1991.

zivale pogled na grad s Marjana, Splitsku luku ili Peristil. Tako su fotografije Splita objavljivane u međunarodnim časopisima kao što su: *Cook's Welt Reise Zeitung* (1894.), *Deutsch-Englischer-Reise Courier* (1906.), *Fremdenverkehr* (1912.) i dr.

Dalmacija je opisivana kao: „terra incognita“, „zemlja sunca“, „zemlja povijesti i budućih putovanja“, „zemlja par excellence za putovanja“ ili jednostavno „čarobna Dalmacija“ i sl. Takve karakteristike sigurno su privlačile buduće turiste. O ljepoti putovanja po Jadranu pisao je i Izidor Kršnjavi 1900. koji je naveo: *Osobita je slast putovati morem.*¹²

Očaranost ljepotom Dalmacije nazočna je gotovo u svim radovima. Ushićenost slikovitim dalmatinskim krajolikom i bogatim kulturnim nasljeđem posebno je prisutna kod književnika Hermanna Baha.¹³

Kako se hrvatska obala Jadrana (kao i cijela Hrvatska) nalazi na razmeđu kultura (Istok – Zapad), stranci su naš prostor opisivali kao prostor gdje „istok susreće zapad“ (Holbach, 1908. – 1910). Hermann Bahr svoj doživljaj opisuje „kada ulazi u kavanu Troccoli u centru Splita kao da je ogrnuta Faustovim plaštom, jer *vani je istok, a unutra Quartier latin*“¹⁴ (Bahr, 1991., 81).

Promociji Dalmacije pridonijela su putovanja, primjerice saksonskog kralja 1838., zatim cara Franje Josipa I. 1875. i drugih članova carske i kraljevske obitelji. Obilasci tako visokih predstavnika društva redovito su bili popraćeni vijestima u različitim novinama.¹⁵ Zanimljivo je da je puno turista željelo provoditi odmor ondje gdje se odmarao ili boravio njihov car i kralj ili članovi njihovih obitelji. A nije bilo neobično da su destinacije, koje su posjećivali najviši predstavnici carske i kraljevske obitelji, bile posebno uređivane za njihov boravak. Članovi carske obitelji često su bili pokrovitelji različitih sportskih

12 Theodor Schiff: *Aus Halbvergessenem Lande: Culturbilder aus Dalmatien*. Wien 1875.; Herman Bahr, *Dalmatinsko putovanje*. Zagreb 1991. (prijevod iz 1909.); Moritz Band: *Das Land der Sonne*. Wien 1910.; Maude M. Holbach: *Dalmatia the Land where east meets west*. London – New York 1908-1910.; *Illustrierter Führer durch Dalmatie längs der Küste von Albanien bis Korfu und nach den Ionischen Insel* (fifth edition). A. Hartleben's Verlag, Wien / Pest / Leipzig, 1899.; Alice Lee Moqué: *Delightful Dalmatia*. Wien 1914.; Izidor Kršnjavi: *Po Dalmaciji*. Zagreb 1900.

13 Ibid. Hermann Bahr, 1991.

14 Ibid. Hermann Bahr, 1991.

15 Stanko Piplović: *Posjet cara Franje Josipa I. Dalmaciji 1875. godine*. Godišnjak njemačke zajednice/ DG Jahrbuch 25/2018., 83-97.

natjecanja ili istaknuti članovi sportskih društava, a neki su bili vlasnici nekretnina.¹⁶

Zbog velikih turističkih potencijala tadašnje austrijske rivijere (sjeverni dio talijanske, slovenske, hrvatske, bosanskohercegovačke i crnogorske obale) u Beču je 1913. organizirana velika tematska izložba *Adria Austellung* (Jadranska izložba) koja je trajala šest mjeseci te privukla oko 2.080.000 posjetitelja. Važan član izvršnog odbora za prikaz Dalmacije bili su Frane Bulić i Ćiril Metod Iveković. Split i Dalmacija bili su prezentirani brojnim fotografijama antičkog graditeljskog nasljeđa. U Beču je u prirodnoj veličini izgrađena splitska zgrada općine. Kako bi se osigurao sve veći broj turista i poboljšao njihov smještaj na istočnoj obali Jadrana, na izložbi je Ministarstvo javnih radova prezentiralo tipski hotel Dalmacija.¹⁷ Prijedlog tipskog hotela poštovao je regionalno oblikovanje kroz razlomljen volumen i arhitektonske elemente (trijem, balkon, prozore i sl.).¹⁸

Promociji Dalmaciji sigurno su pridonosili i brojni stručni časopisi, poput arhitektonskih, kada su studenti za svoje diplomske radove odabirali lokacije s hrvatske obale poput Hvara, Lokruma ili Brijuna.¹⁹ Također, u arhitektonskim časopisima prije Velikog rata objavljen je prijedlog projekta hotela u Splitu arhitekta Alfreda Kellera.²⁰

Svakako da su promociji Dalmacije pridonijeli i brojni drugi istraživači njezina graditeljskog nasljeđa Ejnar Dyggve iz Danske i dr. Također tu su i zaljubljenici u Dalmaciju koji su je fotografirali na svojim putovanjima kao što je Franz Thiard de Laforest *Album von Dalmatien* 1866. – 1898.

Grad Split se krajem 19. i početkom 20. stoljeća sve više širio te se sve češće objavljuju planovi Splita s rasporedom ulica. Jedan takav plan objavljuje Splitska općina neposredno prije Velikog rata 1914.

16 Iznijet će se nekoliko poznatih činjenica. Maksimilijan I. Habsburški bio je vlasnik otoka Lokrum kod Dubrovnika (ubijen u Meksiku 1867.). Karlo Stjepan Habsburški pohađao je Mornaričku akademiju (Marine-Akademie) u Rijeci 1875. – 1879., a od 1885. radio je u zapovjedništvu ratne luke Pula. U Velom Lošinju dao je izgraditi privatnu vilu Wartsee. Za dolazak princa Rudolfa Habsburga na Lošinj turističko društvo uredilo je 1887. planinarsku stazu od Nerezina do vrha Osoršćice itd.

17 Prototip je izrađen s obrazloženjem kako bi se ubrzao postupak izdavanja građevinske dozvole na Jadranu.

18 Ibid. Kranjčević, 2018.

19 Jasenka Kranjčević: *Studenti arhitekture u Beču i vizije turizma na hrvatskom Jadranu*. Godišnjak njemačke zajednice/ DG Jahrbuch, Osijek 2017., Vol 24, 87-102.

20 Stanko Piplović: *Dalmatinski opus arhitekta Alfreda Kellera*. Građa i prilozi za povijest Dalmacije, Split 1999., sv. 15, 271-290.

Bez obzira na sve doživljaje i percepcije, Dalmacija je u ekonomskom smislu bila nerazvijena pokrajina (s cca 90 % nepismenog stanovništva, nerazvijena poljoprivreda, slabo razvijena prerađivačka industrija itd.). Dalmacija je bila slabo prometno povezana, a njezino gospodarstvo baziralo se na zastarjelim oblicima poljoprivredne proizvodnje, prodaji sirovina te slabo razvijenoj prerađivačkoj djelatnosti. Tzv. Vinskom klauzulom iz 1891. zadan je težak udarac vinogradarstvu.

TURISTIČKI VODIČI KAO IZVOR ZA PROUČAVANJE POVIJESTI TURIZMA

Iz turističkih vodiča mogu se iščitati brojni podaci kao broj stanovnika, najvažniji hoteli, restorani, pansioni, turistička, parobrodarska društva, liječnici, apoteke, ali i podaci o bankama, muzejima, crkvama, cijeni smještaja, najvažnijem graditeljskom nasljeđu i sl. Stoga je bilo potrebno izdvojiti turističke vodiče i putopise koji su poslužili za detaljniju analizu turizma u Splitu. Ti turistički vodiči i putopisi služili su prvenstveno turistima i putnicima namjernicima kako bi se upoznali s prostorom u koji putuju. Dalmacija je bila „neistražena“ u turističkom smislu, a bogata graditeljskim nasljeđem, stoga nije bilo neobično da je kulturno nasljeđe bilo često isticano.

Slika 1. Pogled na Split s Marjana (izvor: *Illustrierter Führer durch Dalmatie längs der Küste von Albanien bis Korfu und nach den Ionischen Inseln*, zehnte aufgabe, Wien / Leipzig, 1912., 115.

Tablica 1. Kratak pregled odabrane literature za pristup istraživanju povijesti turizma Splita od sredine 19. i početkom 20. stoljeća

Naziv	Autor	Godina
<i>Chiesa di Spalato un Tempo Salonitana</i>	Francesco Carrara	1844.
<i>Aus Halbvergessenem Lande: Culturbilder aus Dalmatien</i>	Theodor Schiff	1875.
<i>Spalato und seine Alterthümer</i>	Franz Thiard de Laforest	1878.
<i>Die Mittekakterlichten Kunstdenkmale Dalmatiens in Arbe, Zara, Nona, Sebenico, Traw, Spalato und Ragusa</i>	R. Eitelberger von Edelberg	1884.
<i>Die Österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Band 10</i>	Monografija	1891.
<i>Die Österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Band 11</i>	Monografija	1892.
<i>Vodja po Spljetu i Solinu</i>	Luka Jelić, Frane Bulić, Simon Rutar, Zadar	1894.
<i>Guida di Spalato e Salona: con 25 tavole: versione dal Croato</i>	Luka Jelić, Frane Bulić, Simon Rutar, Zadar	1894.
<i>Illustrierter Führer durch Dalmatie längs der Küste von Albanien bis Korfu und nach den Ionischen Insel (fifth edition)</i>	A. Hartleben's Verlag	1899.
<i>Illustrierter Führer durch Dalmatien</i>	R. E. Petermann	1899.
<i>Guida illustrata alla Dalmazia</i>	R. E. Petermann	1900.
<i>Iz Dalmacije</i>	Izidor Kršnjavi	1900.
<i>Der Österreichische Lloyd und Sein Verkehrsgebiet, Officiles Reisehandbuch,, Istrien, Dalmatien, Herzegowina und Bosnien, 1 Theil, Dampfschiffahrts Gesellschaft des österr. Lloyd, ur. Hugo Bürger, Wien-Brünn-Leipzig (1901)</i>	Der Österreichische Lloyd	1901.
<i>Dalmatien und Montenegro: Reise- und Kulturbilder</i>	Ludwig Passarge	1904.
<i>Dalmatinische reise</i>	Hermann Bahr	1909.
<i>Dalmatia the Land where east meets west</i>	Maude M. Holbach	1908.
<i>Praktischer Wegweiser durch Dalmatien; mit Berücksichtigung von Bosnien, Herzegowina, Montenegro und der Küste bis Korfu (peto izdanje)</i>	Erwin Paska	1910.
<i>Illustrierter Führer durch Dalmatie längs der Küste von Albanien bis Korfu und nach den Ionischen Insel (zehnte aufgabe)</i>	A. Hartleben's Verlag	1912.
<i>Delightful Dalmatia</i>	Alice Lee Moqué	1914.
<i>Split u Dalmaciji – plan grada i okolice / Split (Spalato) plan de la ville et carte des environs / Map of the city and its environs</i>		1914.

Izvor: izrada autorice.

TURIZAM U SPLITU

Samo određena naselja za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije proglašena su klimatskim lječilištima.²¹ U cijeloj monarhiji 1910. evidentirana su svega 33 lječilišta koja su bila pod kontrolom lječilišne komisije Ministarstva unutarnjih poslova.²²

Iako Split nije bio proglašen lječilištem,²³ u časopisu *Narod* 1891. navedeno je da se u *zadnje vrijeme promet stranaca u Splitu potrostručio*.²⁴ Te iste godine Trgovačka i obrtnička komora u Splitu vodi raspravu o dozvolama za obavljanje obrta u hotelima i restoranima u Splitu,²⁵ a u istom časopisu navodi se da su gostionice pune stranaca te da putnici koji su stigli u Split nisu mogli naći smještaj.²⁶

Bogatstvo i kvaliteta kulturnog nasljeđa sve više počinje biti osnova za promišljanje suvremenog razvoja. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća, glavni konzervatori Carskog kraljevskog Središnjeg povjerenstva za proučavanje i održavanje starinskih građevina Max Dvořák i Joseph Wilhelm Kubitschek, inače vrsni poznavatelji kulturnog nasljeđa Dalmacije, razvidno su povezivali kulturno nasljeđe s turizmom. Iz tog vremena zanimljiva je Dvořáková konstatacija: *Spomenička su blaga jedne pokrajine, uz krajobrazne ljepote, žila kucavica modernog turizma, kojem se čini velika šteta, ako se dopusti da stari spomenici propadnu, kao što se višekratno događa u Dalmaciji*.²⁷

Emil David von Rohnfeld, osim što je poticao izradu zakona o zaštiti spomenika na državnoj razini, kao dalmatinski namjesnik smatrao je da je vitalno važno

- 21 Opatija je proglašena lječilištem 1889., Veli i Mali Lošinj 1892., Lovran 1905., Crikvenica 1906.
- 22 Jill Steward: *The Spa Towns of the Austro-Hungarian Empire and the Growth of the Tourist Culture 1860-1914*. u: *New Direction in Urban History* Waxmann (ur. Borsay, P; Hirschfelder, G.; Mohrmann, R. E.), Münsteraner Schriften zur Volkskunde, Europäische Ethnologie, Münster/New York/München/Berlin 2000, Bd.5, 87-125.
- 23 Na hrvatskom Jadranu za vrijeme Austro-Ugarske, rivijere lječilišnim naseljima proglašeni su Hvar 1868., Opatija 1889., Veli i Mali Lošinj 1892., Lovran 1905. i Crikvenica 1906. Proglašavanjem lječilišnim naseljima ta su naselja postala zanimljiva za dolazak lječilišnih gostiju i izgradnju turističke arhitekture.
- 24 *Promet stranaca u Splitu*. Narod, Split 18. IX. 1891. 3.
- 25 *Zapisnik V redovite sjednice Trgovačke i obrtničke komore u Splitu održane 6 oktobra 1891*. Narod, Split 13. X. 1891. 3.
- 26 *Naše gostionice – dubkom su pune stranaca*. Narod, Split 9. IX. 1891. 3.
- 27 Zlatko Jurić i Franko Ćorić: *Kulturno promicanje Dalmacije; Prijedlozi konzervatora Maxa Dvořáka i Josepha W. Kubitscheka 1909. godine*. Prostor, Zagreb 17/2009., br. 2 (38), 225-242.

podizanje svijesti pučanstva o važnosti nasljeđa. On je također nasljeđe povezivao s razvojem turizma kao grane koja bi mogla donijeti višestruku korist. Za vrijeme njegova namjesnikovanja u Beču je 1895. osnovan Ured za promidžbu interesa krunske zemlje Dalmacije, koji je izdavao i vlastit časopis. Zanimljivo je da je glavni učinak Ureda bila promocija turizma.²⁸

Split je bio privlačan zbog svog antičkog graditeljskog nasljeđa, kako za istraživanje tako i za posjećivanje. Thomas G. Jackson 1887. objavljuje *Dalmatia, the Quarnero and Istria, with Cettigne in Montenegro and the Island of Grado* čime je kulturna javnost Europe bila upoznata s Dioklecijanovom palačom i drugim antičkim gradovima istočne obale Jadrana.

Organizirana putovanja bila su detaljno planirana te su o njima pisana i objavljena detaljna izvješća. Osim Dalmacije, profesori i studenti posjećivali su Bosnu i Hercegovinu, kako bi prostorno zaokružili putovanja. Iz objavljenih izvješća poznato nam je koliko su trajala putovanja, tko je sve putovao, tko ih je i gdje dočekaao, tko im je držao predavanja, a i što su sve vidjeli i koju su literaturu koristili za pripremu putovanja.

Krajem 19. i početkom 20. stoljeća tadašnji arhitektonski fakulteti i Društvo inženjera i arhitekata iz Beča te nekih gradova u Njemačkoj, organizirali su studijska i studentska putovanja po današnjoj hrvatskoj obali, kako bi studenti dobili uvid u postojeće stanje, odnosno kako bi se upoznali s prostorom (podnebljem, arhitekturom, tradicijom i dr.). Kada su putovali u Dalmaciju, Split i Solin bili su nezaobilazne destinacije. Obilazak je vodio don Frane Bulić. Npr. u časopisu *Wochenschrift des Österr. Ingenieur- und Architekten- Vereins* nakon putovanja po Dalmaciji 1903., uz tekst priloženi su crteži, arhitektonski snimci reprezentativnih građevina (zvonik katedrale sv. Dujma u Splitu, Knežev dvor u Dubrovniku i dr.) i fotografije pojedinih građevina ili krajolika. Grafičke priloge izrađivali su studenti²⁹ u suradnji s profesorima.³⁰

28 Zlatko Jurić i Franko Ćorić, 2009., ibid.

29 Krajem 19. i početkom 20. stoljeća iz Hrvatske u Beču studiraju Vjekoslav Bastl, Viktor Kovačić, Juraj Zaninović, Ivan Zaninović, Kamilo Tončić, Petar Senjanović, Hugo Ehrlich i dr. U Münchenu studiraju Eduard Žagar, Srećko Florchütz i dr. U Pragu studiraju Fabjan Kaliterna, Dane Žagar, Josip Kodl i dr. U Zürichu studira Joseph Poscher. Navedene činjenice ukazuju na veliku mobilnost studenata iz Hrvatske, ali i na multikulturalnost koju su studenti donijeli s različitih studija iz Europe u Hrvatsku.

30 Josef Stübgen: *Spalato und Ragusa, Zwei Perlen der Adria*. Zeitschrift für Architektur und Ingenieurwesen. Hannover, br. 38 od 17. rujna 1897., br. 39 od 24. rujna 1897., br. 40 od 1. listopada 1897., br. 41 od 8. listopada 1897., br. 42 od 15. listopada 1897. Također vidi izvješće Julius

Klub českých turistů (Klub českých turistů), osnovan u Pragu 1888., organizirao je 1897. dvotjedno putovanje po Dalmaciji te Bosni i Hercegovini. Tako su, između ostalog, posjetili i Split.³¹

U Dalmaciji pred kraj 19. stoljeća, jedino je hotel Imperijal (izgrađen 1897.) u Dubrovniku vodio evidenciju gostiju / stranaca, odnosno broj dolazaka. Prema evidenciji C. k. Centralne komisije za statistiku na hrvatskoj obali, tadašnjoj austrijskoj rivijeri, iz godine u godinu boravi sve više turista. Na obali, bez Trsta, 1890. evidentirana su 8964 turista, 1892. godine 14.246 turista, 1895. godine 19.601 turist, a 1897. godine 24.960 turista.³²

Split svoju evidenciju o broju dolazaka započinje voditi 1908., odnosno 1909., a tada počinju voditi evidenciju i Rab, Zadar, Trogir, Hvar, Makarska i Kaštel Novi, a od 1910. Biograd, Benkovac, Obrovac, Šibenik, Skradin, Omiš, Opuzen, Vrgorac i Gradac.³³

Tablica 2. Saobraćaj putnika u Splitu i Dubrovniku

Godina	1912.*	1913.	1923.	1928.
Split	40.029	41.000	27.313	30.004
Dubrovnik s Kuparima	-	25.700	27.924	35.161

Izvor: *Fremdenverkehr*, Wien, 1913., br. 48, 5.; Lavoslav Golf: *Razvoj turizma (planinarstva, saobraćaja putnika) u Dalmaciji. Split, 1929.*, 48.

Split postaje sve važnija turističkih destinacija u Dalmaciji. Sam grad, ali i ugostiteljski objekti, predmet su reklama. Često se reklamiraju hotel Troccoli, hotel Bellevue i Sumporno lječilište. Bogato kulturno-povijesno nasljeđe budi sve veći interes stranih stručnjaka za njihovo istraživanje, prezentaciju i/ili zaštitu.³⁴

Koch und Konstantin Freih. v. Popp: *Bericht über die Studienreise des Österr. Ingenieur- und Architekten-Vereins nach Dalmatien und Herzegowina und Bosnien von 26. May bis 7. Jun 1903.* Zeitschrift des österreichischen Ingenieurs und Architekten Vereins. Wien, LV br. 36, 463-475.

31 Gordana Tudor: *Parobrodarstvo i turizam u Dalmaciji.* Split, 2007. i Gordana Tudor: *Parobrodarski turizam u Splitu do prvoga svjetskog rata*, u: Zbornik radova Pomorski Split do početka XX. stoljeća. Split 2019., 415-432.

32 August Prokop: *Zur Förderung des Fremdenverkehrs in den österreichischen Alpenländern und an der Österreichischen Riviera.* Wiener Bauindustrie Zeitung, Wien 1900., XVII (14):97-101.

33 Rudolf Schindler: *Die Entwicklung des Fremdenverkehrs in Dalmatien.* Moderne Illustrierte Zeitung für Sport und Reise, Heft 1912., 8, 17-22.

34 Thomas G. Jackson nakon putovanja po istočnoj obali Jadrana 1887. objavljuje *Dalmatia, the Quarnero and Istria, with Cattigne in Montenegro and the Island of Grado.* Arhitekt Josef

Za sve veći broj turista uređuju se prostori i razvija sve više različitih usluga. Zato se u uskom priobalnom pojasu u kratkom vremenu za određena naselja izrađuju regulacijski planovi³⁵ i projekti za tehničku infrastrukturu.³⁶ Izvode se opsežni i složeni melioracijski radovi.³⁷ Izrađuju se projekti za proširenje željezničke mreže, izgradnju novih cesta, luka, škola itd., pa istočna obala Jadrana u kratkom vremenu postaje veliko gradilište. Važan preduvjet za razvoj turizma u Splitu i njegovoj okolici dala je 1877. kada je Split dobio željeznički spoj, zatim vodovod 1880., a rade se i ozbiljni građevinski radovi na luci.³⁸

Broj stanovnika krajem 19. i početkom 20. stoljeća raste. Tako je u Splitu 1890. živjelo cca 18.000 stanovnika, a već, prema vodiču, Split je 1912. imao 22.000 stanovnika. Grad je bio dimenzija 1200 × 750 m. U izdanju turističkog vodiča iz 1914. navedeno je da ima 24.000 stanovnika.³⁹

Dolaskom sve većeg broja stranaca, iz godine u godinu, informacije o gradu bile su sve detaljnije i kvalitetnije. Također, otvarane su različite poslovnice (brodarske, bankarske) koje su strancima olakšavale dolazak i odlazak iz Splita.

SPLITSKA LUKA U FUNKCIJI TURIZMA

Splitska luka istovremeno je bila putnička i gospodarska. Luka je mjesto gdje su stranci dobivali prvi dojam i informacije o gradu, ali i o svom dolasku i povratku. Iz Stradnerovih vodiča od 1907. do 1909. vidljiva je lučka povezanost s poštanskim i putničkim prometom te željeznicom. Također je vidljiva i povezanost s otocima, i ne samo uzduž istočne obale Jadrana.

Hoffmann 1895. obilazi Volosko, Lovran, Iku, Mošćenice, Opatiju itd. Arhitekt Josef Miedel obilazi Poreč 1912. Max Dvořák i Joseph W. Kubitschek kao glavni konzervatori Monarhije predlažu mjere za kulturno podizanje Dalmacije.

35 Ibid. Branilav Kojić, 1956.

36 U uvali Sveti Martin u Malom Lošinju izgrađena je električna centrala koja je opskrbljivala Mali i Veli Lošinj električnom rasvjetom. Projekti za tramvajsku prugu između Velog i Malog Lošinja izrađeni su 1913., ali zbog izbivanja rata ona nije izvedena.

37 Na Brijunima Paul Kupelwieser isušivanjem močvarnog zemljišta prostor otoka uređuje za ekskluzivni turizam.

38 Vidi: Stanko Piplović: *Izgradnja Splita u XIX. stoljeću*. Split 2015. i *Zbornik radova Pomorski Split do početka XX. stoljeća*, Književni krug Split, 2019.

39 Vidi: Reinhard E. Petermann: *Führer durch Dalmatien*. Vereine zur Förderung der volkswirtschaftlichen Interessen des Königreiches Dalmatien. Wien. 1899.; *Illustrierter Führer durch Dalmatien längs der Küste von Albanien bis Korfu und nach den Ionischen Inseln (fifth edition)*. A. Hartlebens Verlag, Wien / Pest / Leipzig, 1899. i *Illustrierter Führer durch Dalmatien*, A. Hartleben's Verlag (zehnte aufgabe), Wien / Leipzig, 1912., 114-119.

To je vrijeme i parobrodarske konkurencije (veliki i mali brodovi) pa se u Splitu 1912. nalaze agencije različitih parobrodarskih društava. Tako se na Rivi nalaze uredi parobrodarskih društava: Österr. Lloyd, Raguse, Dalmatia i Austro-Americana, dok se ured Ungaro-Croata nalazi u Marmontovoj.⁴⁰

Da bi se dobio osjećaj o splitskoj luci, potrebno je sagledati njezine sadržaje. Prema turističkom vodiču, u luci se nalazi Caffè Restoran.⁴¹

UGOSTITELJSTVO (HOTELI, RESTORANI, SVRATIŠTA) I KUPALIŠTA U SPLITU

Turizam Splita krajem 19. i početkom 20. stoljeća obilježilo je nekoliko ugostiteljskih zgrada. U splitskoj varoši od ugostiteljskih objekata svakako je bio najljepše uređen, a time i najpoznatiji, hotel Troccoli s istoimenom kavonom.⁴² Oko 1860. kavanu i kuću kupio je trgovac i kavanar Luigi Troccoli. Troccolijeva kavana, pod nazivom Caffè dei Signori, postala je nezaobilazno središte kulturnoga, javnoga i političkoga života grada Splita. U doba Hrvatskoga narodnog preporoda kavanu su rado posjećivali građani okupljeni oko narodnjačkih društava te je bila žarište prvoga nacionalnog buđenja. Troccoli je u sklopu kavane uređio i dvoranu za priredbe Gran Orfeo, u kojoj su se održavali plesovi, koncerti i zabave u doba poklada. Godine 1887. proširio je svoju kavanu otkupivši prizemlja susjednih, zapadnih, kuća, a kavana mijenja ime u Caffè Troccoli. Hotel i preuređenu kavanu 1890. godine preuzeo je F. Pirolo. Promjena vlasnika nije utjecala na promjenu atmosfere kavane. Taj hotel u svojoj knjizi hvalio je austrijski književnik Hermann Bahr.⁴³ Naprotiv, obnovljena kavana i nadalje je osta-

40 *Illustrierter Führer durch Dalmatie längs der Küste von Albanien bis Korfu und nach den Ionischen Insel* (fifth edition). Wien und Leipzig 1899. i *Illustrierter Führer durch Dalmatien*, A. Hartleben's Verlag (zehnte aufgabe), Wien und Leipzig 1912., 114-119.

41 *Ibid. Illustrierter Führer durch Dalmatien*, 1912.

42 Kamilo Tončić (Zadar, 28. X. 1878. – Split, 29. VI. 1961.) svakako se ubraja među najpoznatije splitske građevinske inženjere. Nakon što je završio Visoku tehničku školu u Beču, djelovao je u Dalmaciji. U Splitu je radio na rekonstrukciji i uređenju hotela Troccoli. Pod utjecajem secesije projektirao je Sumporno kupalište (1903.) i Narodni dom (1908.) u Splitu te dvije građevine u Zadru. U Splitu je u razdoblju između 1910. i 1931. utemeljio Obrtničku školu, Graditeljsku i umjetničku školu te Srednju tehničku školu. Osnovao je Etnografski muzej, koji je 1927. darovao općini, Galeriju umjetnina, ravnatelj koje je bio 1931. – 1941. Unapređivao je kućnu radinost u Dalmaciji i Bosni.

43 *Ibid. Hermann Bahr*, 1991.

la ne samo zabavno, već i kulturno središte grada. Vlasnik hotela Central Troccoli 1912. je godine Iv. Panachoff.

Uz hotel Troccoli, hotel Bellevue svakako ima dugu tradiciju bavljenja turizmom. On je preuređen 1876. (Piplović, 2015.) i ponovno preuređen 1906.,⁴⁴ a koncesiju je dobio bečki hotelijer Crown, vlasnik najvećeg hotela u Fesslau, koji je nabavio automobil za prijevoz gostiju na Marjan. Od hotela Bellevue do pristaništa poduzeće Protrka nudilo je prijevoz strancima / turistima.

Sumporne toplice u Marmontovoj ulici također su važna lječilišna zgrada koja je često bila predmet turističke promocije Splita. Zgrada je izvedena prema projektu Kamila Tončića 1903. i predstavlja jednu od najljepših secesijskih zgrada u Splitu. Ona je svakako pridonosila zdravstvenoj važnosti, a time i zdravstvenom turizmu Splita. Ta zgrada često je promovirana u austrijskim turističkim časopisima, ne samo s lječilišnog aspekta, već i kao zgrada koja oblikovanjem pripada srednjoeuropskom kulturnom krugu.

Razvojem turizma u Splitu krajem 19. i početkom 20. stoljeća ubrzo se javio nedostatak smještajnih kapaciteta. Ishođenje dozvola za gradnju išlo je sporo te je Ministarstvo javnih radova u Beču angažiralo austrijskog arhitekta Alfreda Kellera za izgradnju hotela na istočnoj obali Jadrana. Poznato je da je Keller projektirao rekonstrukciju kuće Katalinić u hotel Palast 1910. – 1913., ali vjerojatno projekt nije realiziran zbog izbijanja Velikog rata.⁴⁵

Iz godine u godinu, kako je rastao promet stranaca, iz turističkih vodiča i putopisa može se pratiti pružanje ugostiteljskih usluga (hoteli, restorani, pensioni i dr). Kupališta su postala sve popularnija za strance, ali ona su često kod domaćih ljudi izazivala negodovanje. Stoga se iznose podaci o ugostiteljskim objektima iz turističkih vodiča, cijene smještaja, smještajni kapaciteti i sl.

44 Ibid. Stanko Piplović, 2015. i Joško Barić: *Početak javnog prijevoza u Splitu*. Kulturna baština, Split 2014., br. 40, 117-138.

45 Jasenka Kranjčević: *Arhitektonski opus Alfreda Kellera na Kvarneru*. Prostor, Zagreb 2013., 21, 1(45): 158-169.

Tablica 3. Zgrade za ugostiteljstvo i kupališta u Splitu prema podacima iz turističkih vodiča

God.	Autor/ Naziv vodiča ili rada	Ugostiteljski objekti	Kupališta	Sanatoriji
1899.	Hartleben vodič (Wien-Pest Leipzig)	<i>Hotel Troccoli</i> <i>Hotel de la Ville Margherita</i>		
1899.	Petermann Njemačko i talijansko izdanje	<i>Hotel de la Ville (am Marmontplatz)</i> <i>Hotel Troccoli (am Gospodski trg)</i>		
1907.	Stradner Adria Führer (Graz)	<i>Hotel Bellevue and der Riva</i> (40 soba) K. 1,60 <i>Hotel Troccoli</i> (48 soba) K 2. <i>Badeanstaltn Nagy & Co.</i> Zimmer von K1,60 bis K.4. <i>Restaurant Novak</i> , 12 Zimmer von K.1.2 <i>Restaurant Uvodić</i> , 10 Zimmer <i>Albergo Mauro</i> , 20 Zimmer <i>Gasthaus Jožević</i> , 12 Zimmer <i>Albergo Matas</i> , 10 Zimmer <i>Restaurant Smodloka</i>	<i>Košćina an der Bačvice (Boticolle)</i> 100 Kabinen <i>Bagno Polo an der Riva</i> 60 Kabinen	Dr. Račić und Marinković
1908.	Stradner Adria Führer (Graz)	<i>Hotel Troccoli</i> (48 soba) K 2. <i>Hotel Bellevue and der Riva</i> (40 soba K. 1,60) <i>Badeanstaltn Nagy & Co.</i> <i>Restaurant Novak</i> , 12 Zimmer von K.1.2 <i>Restaurant Uvodić</i> , 10 Zimmer <i>Albergo Mauro</i> , 20 Zimmer <i>Albergo Tommasini</i> , 8 Zimmer vom k 1.20 bis 3.20 <i>Gasthaus Jožević</i> , 12 Zimmer <i>Albergo Matas</i> , 10 Zimmer <i>Restaurant Smodloka</i>	<i>Košćina an der Bačvice (Boticolle)</i> 100 Kabinen <i>Bagno Polo an der Riva</i> 60 Kabinen	
1908.	Dalmatia, The Land Where East Meets West, Maude Holbach	<i>Café i hotel u bečkom stilu</i>	-	

God.	Autor/ Naziv vodiča ili rada	Ugostiteljski objekti	Kupališta	Sanatoriji
1909.	Dalmatinische Reise; Herman Bahr	<i>Hotel Troccoli</i>	-	
1909.	Stradner (Graz) Adria Führer	<i>Hotel Bellevue</i> and der Riva (40 soba) K. 1,60 <i>Hotel Troccoli</i> (48 soba) K 2. <i>Badeanstaltn Nagy & Co.</i> Zimmer von K1,60 bis K.4. <i>Restaurant Novak</i> , 12 Zimmer von K.1.2 <i>Restaurant Uvodić</i> , 10 Zimmer <i>Albergo Mauro</i> , 20 Zimmer <i>Albergo Tommasini</i> , 8 Zimmer vom k 1.20 bis 3.20 <i>Gasthaus Jožević</i> , 12 Zimmer <i>Albergo Matas</i> , 10 Zimmer <i>Restaurant Smodloka</i>	<i>Koščina an der Bačvice (Boticolle)</i> 150 Kabinen <i>Bagno Polo an der Riva</i> 60 Kabinen	
1910.	Erwin von Paska Praktischer Wegweiser durch Dalmatien; mit Berücksichtigung von Bosnien, Herzegowina, Montenegro und der Küste bis Korfu	<i>... 3 hotela i Sumporno kupalište</i>		

God.	Autor/ Naziv vodiča ili rada	Ugostiteljski objekti	Kupališta	Sanatoriji
1912.	Hartleben vodič (Wien-Pest Leipzig)	<i>Grand hotel Bellevue (an der riva)- 60 soba</i> <i>HotelCentral Troccoli, 48 soba</i> <i>Hotel Salonae novi moderni hotel sa 40 soba</i> <i>J. Klampfers Restaurant Pilsen (10 soba)</i> <i>Restaurant Novak, 12 Zimmer</i> <i>Restaurant Uvodić, 10 Zimmer</i> <i>Albergo Mauro, 20 Zimmer</i> <i>Albergo Tommasini, 8 Zimmer</i> <i>Gasthaus Jožević, 12 Zimmmer</i> <i>Albergo Matas, 20 Zimmer</i>	<i>Košćina an der Bačvice (Boticolle) 100 Kabinen</i> <i>Bagno Polo an der Riva</i> <i>Badeanstaltn Nagy & Co. Wannenbäder</i>	
1912.	Illustrierter Führer durch Spalato, 1912.	<i>Grand hotel Bellevue 60 soba</i> <i>Hotel Central „Panachoff– Troccoli“ 48 soba</i> <i>Hotel Salona (vlasnik Bellotti)</i> <i>Restaurant Novak 12 Zimmer</i> <i>Gostionica Mauro 20 soba</i> <i>Albergo Tommasini 8 soba</i> <i>Gostionica Jozević 12 soba</i> <i>Albergo „Matas“ 20 soba</i> <i>Restaurant Smodlaka iza gradske vijećnice s dalmatinskom kuhinjom</i> <i>„Butier“ u četvrti kapetana</i> <i>„Bonačić“ doručak u ulici Zvoniak</i> <i>„Sarajevo“ u ul. Sveta Marije</i> <i>„Split iza gradske vijećnice</i> <i>„Al Palazzo Diocleziano“ (Petranić) na staroj Rivi</i> <i>Kavane:</i> <i>„Al Porto“ (Tocigl) u blizini mola Sv. Petar</i> <i>Muljačić-Delić</i> <i>Nani-Prezzina na staroj Rivi</i>		

God.	Autor/ Naziv vodiča ili rada	Ugostiteljski objekti	Kupališta	Sanatoriji
1914.	Delightful Dalmatia, Alice Lee Moqué: 152	Hotel Troccoli		

Izvor: rad autorice.

UREĐENJE SPLITA KAO TURISTIČKE DESTINACIJE I IZGRADNJA TURISTIČKE ARHITEKTURE

Turizam podrazumijeva pružanje različitih usluga, veliku protočnost turista te osiguranje higijene. Zgrade za turizam trebale su pružiti kvalitetnu tehnološku opremljenost (kuhinja kroz pripremu svježe prehrane i čuvanje namirnica, osiguranje smještaja za vozni park, vodoopskrbu, odvodnju, obrazovanu radnu snagu i sl.) te atraktivno oblikovanje kako bi privukle turiste. Stoga je turistička arhitektura diktirana klimom, terenom, blizinom mora, sunčanim stranama, zavjetrinom, zračnim strujanjima, ali i kapitalom. Na prijelazu 19. u 20. stoljeće u oblikovanju turističke arhitekture najčešće se koriste karakteristike eklekticizma, historicizma i secesije, a vidljive su i naznake moderne.

Slika 2. Reklama za hotel Troccoli, Split (izvor: Josef Stradner, Adria Führer, 1908.)

Privlačnost destinacije, osim u smještaju i arhitekturi, odnosila se i na uređenje parkova, vrtova, pošumljavanje te opremanje urbanom opremom.⁴⁶ Marjan je početkom 20. stoljeća prepoznat kao atraktivan prostor grada te je postao omiljeno izletišta. Tako je 1903. osnovano društvo Marjan koje pokreće i realizira brojne akcije u svrhu uređenja tog gradskog prostora. Ugostiteljski sadržaj na prvom marjanskom vrhu, otprilike na mjestu današnjeg Prirodoslovnog muzeja, započeo je s radom u drvenoj zgradi kao gostionica Vicka Senjanovića, podignuta 1906., koja je nakon nepune tri godine izgorjela.⁴⁷ Uslijedila je izgradnja malog restorana na prvom vrhu Marjana u stilu secesije.⁴⁸ Uz restoran je uređen teren za igranje balota i streljana. Osim restorana, na Marjanu su uređivane brojne staze i stepeništa za šetnje, koja su zahtijevala održavanje.

Ubrzo zgrada malog restorana na Marjanu više nije zadovoljavala potrebe izletišta te je 1912. odlučeno da se na prvom marjanskom vrhu izgradi restoran te je početkom 1913. otvoren novi veliki restoran.⁴⁹ Vođenje restorana preuzeo je početkom 1914. renomirani hotelijer Buljan koji ga je komforno uredio i opskrbio kvalitetnim jelima i pićima. Restoran na Marjanu ubrzo je postao omiljeno izletišta sa zanimljivim zabavnim i kulturnim sadržajima.⁵⁰

46 U Opatiji se uređuju zelene površine oko pojedinih vila. Karlo von Schubert 1883. uređuje park oko vile Angioline. Na Lošinju je osnovano *Društvo za poljepšavanje i pošumljavanje mjesta* 1886./87., koje je dalo zasaditi 80.000 borovih sadnica i 500 kom. alejnih sadnica.

47 Katja Marasović, Robert Plejić: *Sklop zgrada Prirodoslovnog muzeja*. Kulturna baština, Split 2016./2017., 42-43, 175-206.

48 Pretpostavlja se da je restoran projektirao građevinski inženjer Petar Senjanović.

49 Restoran je projektirao Petar Senjanović.

50 Ibid. Katja Marasović, Robert Plejić, 2016./2017.

Spalato. *Mineral-Schwefel-Jod-Brombad NAGY & Co.* ist die heilkräftigste und berühmteste Heilanstalt für Krankheiten aller Art in ganz Europa, weil es ein natürliches Mineral-Schwefel-Salinen-Jod-Bromwasser besitzt, welches so zusammengesetzt ist, daß es in einem Liter 31·504 Gramm an 14 verschiedenen Mineralsalzen enthält. Es ist konstatiert worden, daß man mit diesem Wasser Heilungsergebnisse erzielt, die in ihrer Art einzig dastanden und einzig dastehen werden. Das Bad hat Wohnungen mit Pension und ist das ganze Jahr geöffnet. Mit besonderem Erfolge werden geheilt: Rheumatismus, Ischias, Gicht, Hautkrankheiten, Kopf-, Blasen-, Nieren- und Magenleiden, Herzkrankheiten, Asthma, Paralyse, Epilepsie usw. Dieses Mineralwasser eignet sich ganz besonders zu Hauskuren. Zu diesem Zwecke wird es zu 10 Einliterflaschen à 60 h verschickt; Schwefelsalz zu Badezwecken pro Kilo zu 6 K und zum Trinken pro Kilo zu 10 K durch die Badedirektion verschickt. — Prospekte und Auskünfte durch die Badedirektion.

Slika 3. Reklama za sumporne toplice u Splitu (izvor: Illustrierter Führer durch Dalmatie längs der Küste von Albanien bis Korfu und nach den Ionischen Insel - zehnte aufgabe, 1912.)

U samom gradu 1874. otkrivena je tzv. Bajamontijeva fontana te je grad dobio važnu i prepoznatljivu točku koja je bila svojevrsna turistička atrakcija.

Turizam se krajem 19. stoljeća sve više povezivao s kulturom. Prilikom rasprave o gradnji kazališta, jedan od argumenata bio je da će ono pridonijeti porastu broja turista.

Sve više promišljalo se o izletima na Mosor i uređenju staza u cilju razvoja planinarskog turizma.⁵¹

Zbog snažne urbanizacije grada, u Gradskoj upravi sve se više promišljalo o urbanističkom planu, a bogato graditeljsko nasljeđe Splita i okolice trebalo je uvažiti očuvanje nasljeđa i osmišljavanja suvremenog grada koji bi zadovoljio privatne i javne potrebe.

Usprkos činjenici što je istočna obala Jadrana sve više percipirana kao veliki turistički potencijal, njezina gospodarska situacija početkom 20. stoljeća bila je izuzetno teška.

Domaćih stručnjaka za izgradnju hotela i uređenja lječilišta u Dalmaciji bilo je vrlo malo pa su projektiranje reprezentativnih zgrada za potrebe turizma najčešće provodili stranci.⁵² Projektiranje i izgradnja hotela/lječilišta sva-

51 Lavoslav Golf: *Razvoj turizma (planinarstva, saobraćaja putnika) u Dalmaciji*. Split 1929.

52 Tako hotel Imperial u Dubrovniku 1896. projektira Ludwig Tischler. Na području Kvarnera u kratkom vremenu projektiraju: Franz Wilhelm, Alfred Wildhack, Leopold Theyer, Max Fabiani, Marcel Kammerer, Carl Seidl, biro Bauqué & Pio (Amand Bauqué i Albert Pio), Friedrich Sigmundt, Rudolf Goebel, Hugo P. Ritter von Wiedefeld, Alfred Keller i dr. U Rijeci projektiraju arhitekti iz Trsta Giuseppe Bruni, Emilio Ambrosi i dr.

kako su zahtijevali određena znanja i poznavanje funkcionalno-tehnoloških procesa.⁵³ Uz hotele, kao posebne turističke atrakcije, projektiraju se kupališta.

PROBLEMI RAZVOJA TURIZMA

Bez obzira na povoljnu klimu i atraktivan prostor, turizam je bio opterećen brojnim problemima. Turista je iz godine u godinu bilo sve više, a nedostajali su smještajni kapaciteti i nije bilo dovoljno obrazovane radne snage i sl. Turizam se već početkom 20. stoljeća pokazao kao interdisciplinarna aktivnost koja ovisi o brojnim drugim djelatnostima poput graditeljstva, obrazovanja, investiranja i sl.

Zanimljiv i sveobuhvatni prikaz za rješavanje problema turizma dao je Milan Marjanović 1909. On je ukazao na potrebu svestranog pristupa rješavanju problema prometa stranaca – odnosno turizma.⁵⁴ I u tisku u Dalmaciji sve se više objavljuju članci o turizmu. U splitskom časopisu *Sloboda* 1909. u nekoliko nastavaka piše se o potrebnom planskom razvoju turizma i koje sve aktivnosti treba poduzeti za njegov organiziran razvoj. Velika prepreka razvoju turizma do 1918. u gradu Splitu bilo je pomanjkanje službenog tijela koje bi vodilo brigu o osiguranju široke palete uvjeta za razvoj turizma.

ZAKLJUČAK

Dok su Istra i Kvarner za potrebe turizma imali dobru prometnu povezanost, značajan broj proglašanih lječilišta i ekskluzivno uređene destinacije (Opatija, Brijuni, Crikvenica) Dalmacija je plijenila dobro očuvanim te bogatim antičkim i srednjovjekovnim graditeljskim nasljeđem. Split i Dubrovnik smatrani su biserima graditeljskog nasljeđa.

Kako Split nije bio proglašen lječilištem, velik broj dolazaka u Split i okolicu odnosio se na službena ili poslovna, a manji dio na odmorishna ili lječilišna putovanja.

Iz različitih podataka (časopisa i knjiga) vidljivo je da je turistički promet u Splitu od zadnjeg desetljeća 19. stoljeća do Prvoga svjetskog rata nezaustavljivo rastao. Tome su pridonijeli splitska luka, atraktivan prostor te turistička ponuda. Stranci, odnosno turisti u Split su dolazili iz cijelog svijeta, a najviše

53 Josef August Lux: *Das Hotel, ein Bauproblem*. Der Architekt, Wien 1909., XV, 17-20.

54 Za podatke zahvaljujem gospođi Gordani Tudor. Vidi: Milan Marjanović: *Promet stranaca u Dalmaciji. Dalmacija se otvara svijetu*. Sloboda, 1. X. 1909., Vol. 5, br. 38, 9.

iz Austro-Ugarske Monarhije. U Split su najčešće dolazili morskim putem i prolazili kroz splitsku luku. Turistička ponuda Splita nije obuhvaćala samo smještaj, restorane ili kupališta, već je bila vezana uz kulturnu (obilazak graditeljskog nasljeđa, kazalište i sl.) i prirodnu ponudu (Marjan, Mosor).

Službena upravna tijela poduzimala su mjere za unapređivanje turizma koje su između ostalog bile usmjerene na tehničku infrastrukturu, uspostavu prometnih veza, poboljšanje stanja luka, izgradnju vodoopskrbne mreže u turističkim destinacijama, poboljšanje stanja graditeljskog nasljeđa i sl. Društva su bila više usmjerena na promociju, uređenje i ozelenjavanje destinacija. Gradnja hotelskih i kupališnih zgrada namjeravala se prepustiti privatnom poduzetništvu, s mogućim subvencijama hotelskih poduzeća ondje gdje je to bilo potrebno. Ipak, glavni se problem očitovao u nedostatku angažiranja dovoljno jakih novčarskih zavoda koji bi davali kredite za izgradnju većih hotela.

Usprkos svim problemima, Split i Dalmacija sve su se više otvarali svijetu, a u gradu bilo je sve više stranaca.⁵⁵

Usprkos velikim potencijalima, razvoj turizma u Splitu bio je opterećen brojnim problemima, kao što su necjelovito sagledavanje razvoja turizma, obrazovanje radne snage, vlasništvo poduzeća, nedovoljno organizirana promocija i sl.

55 Ibid. Milan Marjanović, 1909.

TOURISM IN SPLIT AT THE TURN OF THE 20TH CENTURY

Summary

The development of technology, favourable climate, attractive coastline, rich cultural heritage and other factors encouraged the development of tourism on both the eastern Adriatic coast and in Split in the mid-nineteenth century. Certainly, the main precondition for the development of tourism was the establishment of a permanent maritime and railway line as well as other technical infrastructure.

In the previous research into Split, those related to a comprehensive view of the development of tourism and the tourist offer in the City at the turn of the 20th century were omitted.

The paper is based on research of Croatian, German, Italian and English resources, i.e. magazines, books, tourist guides and advertisements of individual destinations or catering facilities.

In the late 19th century, Split became one of the main tourist destinations on the eastern coast of the Adriatic, and thus one of the most described tourist destinations in guides, travelogues and advertisements.

Since Split was not declared a health resort, a large number of visits to Split and its surroundings were related to business and only a smaller part to vacations or medical travels.

It is evident from various data, such as magazines and books, that the tourist traffic in Split grew unstopably from the last decade of the 19th century until the Great War. The port of Split, the attractive area and the tourist offer contributed to this. It is interesting that higher tourist traffic was registered in Split than in Dubrovnik before the Great War.

Foreigners or tourists came to Split from all over the world, and most of them came from the Austro-Hungarian Monarchy. The majority of tourists would arrive by sea.

The tourist offer in Split did not exclusively include accommodation, restaurants or bathing areas, but was also related to both cultural (tour of architectural heritage, theatre, etc.) and natural attractions (Marjan, Mosor).

Despite the great tourist potential, Split was burdened with numerous problems, such as insufficient understanding of the essence of tourism, education of the workforce, business ownership, poor promotion et al.

Keywords: Split, tourism, tourist guides, food service industry, promotion, 19th and 20th centuries